

Tamás Gáspár Miklós

Koestler, a kommunista

A cím - „Koestler, a kommunista” - részben definíciós kérdés, de nem a szótári, hanem a történelmi definíció értelmében. Abban, hogy kit tekintünk kommunistának, mindig is fontos szerepet játszott az, hogy kik tekintették *magukat* kommunistának. Nem lehet pontos külső definíciót adni. Maguk a különféle kommunista csoportok és mozgalmak igyekeznek tisztán teoretikus definíciót adni erről a dologról avégett, hogy ideológiai versenytársaikat ki tudják zárni a meghatározásból. Ennek politikai és morális alapjai is vannak. Minden mozgalom eretnek mozgalom a kommunista történelemben - ez hosszú, emberek százmillióit érintő történelem, a XX. század legnagyobb története - valószínűleg a lényegéhez tartozik a XX. századnak. Nyilvánvaló, hogy minden eretnek mozgalom szerint a többiek nem igazi kommunisták. A sztálinistákról ezt mondták a trockisták meg az ultrabaloldali kommunisták meg az olvadás hívei, ezt mondták a reformerekről a maoisták, ezt mondták a tanácskommunisták Leninről és a leninistákról és így tovább. Ilyen értelemben, hogy ki a kommunista: harci, morális és filozófiai kérdés. Számunkra ma már elsősorban történelmi kérdés, és mint ilyen vizsgálni lehet és kell. Vizsgálandó, ki tekinthető kommunistának és miért; számukra és a környezetük számára mit jelentett, s hogyan lett olyan emberek számára, mint Koestler, ideológiai és morális kérdésből történelmi kérdés. Ezen belül arról szeretnék beszámolni kicsit részletesebben, hogy Koestler a kommunizmusról szóló, *Sötétség délben* című könyvében mutatkoznak-e nyomain a marxizmusnak, a marxizmus megértésének. Ez igen érdekes kérdés. Tulajdonképpen mi is az az ideológia, amelyet Koestler ebben a művében bírál? Ez, amint majd látni fogják, nem olyan könnyen eldönthető. Itt a konferencián többen beszámoltak arról, hogy hogyan találkoztak először ezzel a művel, és milyen hatással volt rájuk.

Én franciául olvastam a *Sötétség délben*. Érdekes módon, amikor fiatal koromban hozzájutottam különféle tiltott irodalmakhoz, emlékezetemben mindig azon a nyelven maradtak meg, amelyeken először olvastam őket. Így hát a *Sötétség délben* nekem *Le Zéro et l'infini*, mint ahogy Szolzsenyicin művei is úgy vannak meg a fejemben hogy *Krebsstation*, *L'Archipel Goulag*, azaz ahogy a kezembe kerültek. Ezek becsempészett könyvek voltak. Én Szász Béla könyvét is először németül olvastam, mert nem volt magyar fordítás, *Freiwillige für den Galgen*: Vincent Savarius néven jelent meg a *Minden kényszer nélkül*. Ezeket a műveket természetesen körülvette a tiltott gyümölcs édes illata. Engem rettenetesen meg-

döböntett, és meg kell mondanom, hogy bizonyos értelemben paradox módon ez a pár könyv győzött meg kamaszkoromban, arról hogy a kommunizmus olyan kérdés, amelyen gondolkozni kell. Az én generációmban ez már nem volt eleven kérdés. A kérdés inkább az volt, hogyan lehetne megszabadulni tőle, elfelejteni, bebújni a paplan alá, hogy az ember ne is tudja, hogy van. Különbőféle technikák voltak, pszichológiai technikák. Koestlert olvasva éretlen tacsókóként arra gondoltam, hogy itt nem pusztán rémes sorscsapásról van szó, hanem történelmi vagy fogalmi problémáról. Ezt az érzésemet megőriztem azóta is, és ezt Koestlernek köszönhetem, annak ellenére, hogy a rejtély megfejtésére vonatkozó javaslataival már kevésbé értek egyet.

Koestler - mint tudjuk - életének egy szakaszában kommunista volt. A németországi kommunista mozgalomban működött, elsősorban mint újságíró. Ebből az ő kommunista korszakából szeretnék kiemelni néhány elemet, amelyet jellemzőnek tartok az 1920-30-as évek kommunista értelmiségének egy bizonyos típusára, jóllehet nem mindegyikre. Azért tartom ezt figyelemre méltónak, mert ez a típus átöröklődött, Kelet-Európában más változatban találkozunk vele.

Koestler és sok-sok nemzedéktársa számára a kommunizmus az újdonság és a modernség szinonimája volt. Koestler rajongása a technika, az egzotikus dolgok, a fölfedezések, a sarki expedíciók, a szibériai erőmű- és gátépítések iránt közös tőről fakad a modern, elsősorban a „haladó”, baloldali értelmiségnek arra a vonására, amely a fölvilágosodásból származik, amely a hagyománnyal szemben határozottan előnyben részesíti az újdonságot, az újat, számára eleve pozitív konnotációja van az újnak és a modernnek, még hozzá nemcsak annak az újnak és modernnek, ami kifejlődik, hanem annak is, amit megkonstruálnak, amit szándékosan hoz létre az emberi akarat.

Az emberi akarat, amely legyőzi a tradíciót és a természetet, tehetetlen és mozdatlan. Ez az akaratnak a diadala, hogy egy másik ideológiai irányzat egyik híres művét, Leni Riefenstahl világhírű filmjének címét idézzem. „Az akarat diadala” rendkívül erőteljes motivációja volt a modernista, XX. századi értelmiségnek, mind a radikális jobb-, mind a baloldalon (Jeffrey Herf a nácizmust nevezte „reakciós modernizmusnak”: a fasizálódott Marinetti vagy maga Reinhard Heydrich is rajongott a sebességért, a gépekért, a röpkülésért, a zeppelinekért). Ebben a technika, a fölfedezések, a tudomány nem mint megismerés, hanem mint új utakat nyitó forradalmi doktrína, technika és rutin iránti érdeklődés jut kifejezésre. Az ez iránti fogékonyság egy tőről fakad a társadalmi újítás, a társadalmi kísérletezés iránti lelkesedéssel, avval a fölfogással, amely arra szolgál, hogy fölzaklassa a lusta, szokásaiban rögzült, mindenfajta változástól óvakodó, renyhe tömeget, és megszabadítson a szolgaságba való belenyugvástól. A tehetetlen tömeget az újító gondolatok, eszmék, tudományos elméletek diadala és valóságalkító ereje fogja majd nemcsak a szolgaságból és a szegénységből, hanem a tehetetlenségből és a passzivitásból is felrázni.

Ezek az emberek, mint amilyen Koestler is volt, folyton léghajóba ültek és lelkesedtek a legkisebb technikai újítás iránt is. Koestler lelkes gépkocsivezető volt, állandóan rohangált az autójával föl s alá, mindent imádott, ami új volt és gyors - ide tartoznak az új sportok, a futballörület, a motorsportok, de a dzsessz, a dixieland, a táncőrület is - tipikus figurája volt az 1920-as és 30-as évek modernizmusának, nem átlagon fölüli vagy átlagtól elütő, mindez nagyon is jellemző erre az értelmiségi nemzedékre. Őt nem a marxizmus izgatta, nem a társadalom megértése vagy a kritikai elmélet izgatta, hanem a *szocializmus mint technológiai és tudományos utópia*, és ebben nem különbözött más modernista értelmiségiektől. Egy nevet hadd idézzek. Bizonyára ismerik John Heartfield nevét, aki fotóművész volt, a fotómontázsok nagy művésze, Wieland Herzfeldének (a *Weltbühne* híres szerkesztőjének) az öccse volt, ezért kellett neki nevet változtatni. John Heartfield volt az, akinek az egész világon, Magyarországon is, az egész baloldali mozgalom fotómontázsai mutatták be a Szovjetuniót a közönségnek. John Heartfield fotómontázsa nagyon erős hatással volt az egész baloldali művészetre. Magyarországon több mint hét folyóirat címlapján jelentek meg John Heartfield fotómontázsai Kassák *Munkájától* az orosz kommunista lapokig meg a rendes képeslapokban. Még a *Színházi Életben* is jelent meg John Heartfield-fotómontázs. Ez a kép, az erőteljes, szögletes, az energiát és a négyzetes ipari formákat hangsúlyozó, erős fényekkel dolgozó fotómontázs-művészet volt az, ami a Szovjetuniót és az új ipari civilizációt teremtő proletariátust az újdonság képeként mutatta be. Lehetne még párhuzamokat idézni. Van Aragonnak egy rémséges költeménye, aminek a címe rendkívül jellegzetes: *Hourrah l'Oural!* Ez a címe, amely mutatja ennek a lendületnek a rendkívül fontos ideológiai szerepét a korabeli szovjet irodalomban, Gladkov *Cementjétől* sok egyébig: Katajev: *Hajrá*, Johannes R. Becher: *A Nagy Terv* és így tovább.

Koestler ennek a rendkívül erős korhangulatnak volt jellegzetes képviselője fiatal korában, ezért érdeklődött a pszichoanalízis iránt meg minden tudományos-műszaki újdonság iránt, és ezért maradt meg benne az amatőr tudományos érdeklődés haláláig. Bár ez persze egészen más, pesszimiztikus és konzervatív, „kulturakritikai” irányokba ment el, ahogy Koestler megérett és megkeseredett a XX. század története láttán. Ami erőteljesen hiányzik ebből a mixtúrából (s ebben egyáltalán nem áll egyedül Koestler), a társadalomelmélet, a történetfilozófia, a közgazdaságtan, ezen belül a marxista elmélet iránti érdeklődés. Semmi különösebb jelét nem látjuk annak, hogy valaha is elmélyült volna benne. És ez nem azért volt, mert lusta ember lett volna, hiszen nehéz tudományos szövegeket olvasott egész életében. A marxizmus iránti érdeklődés nem volt benne erős. Ez egyébként igaz a kommunista értelmiség jelentős részére! Ha megnézzük azokat a műveket, amelyekből a specialistákon kívül a kommunista értelmiségiek kiindultak az 1920-30-as években, ezek nem Marx szövegei. Nem akarom azt

mondani, hogy ezek nem voltak marxisták, hiszen ez teljes mértékben vallási kérdés volt akkor. Roppantul jellemző volt az energikus pozitívizmus és progresszivizmus a bolsevik értelmiségre, amely sokkal inkább Saint-Simonra emlékeztetett, mint Marxra, a növekedés, iparosítás, technikai fejlődés bővölete, amelyről a szocializmus állítólag lepattintaná a tőkés „anarchia” ún. „béklyóit”. Sokan ma emiatt technicizmusként és industrializmusként vélnék „emlékezni” - teljesen alaptalanul - a marxizmusra.

Koestler, aki a modernista értelmiség képviselője, az újdonság meg a kaland (a XX. századi és nem a romantikus, vagy a byroni értelemben vett kaland) keresője, nagyon is kapcsolódik az újdonságnak és főleg a racionalitásnak az ábrándjához. A nagy kaland: az ember belép a kommunista pártba, ráadásul félig-meddig titkos, bizalmas funkcióit vállal, és belebocsátkozik azokba az iszonyatos harcokba, amelyekben az emberiség fölemésztette erőit az 1930-as évektől, lényegében a világválság kezdetétől egészen az 1950-es évekig. Látszólag a kapitalizmus ellen, voltaképpen pedig a Szovjetunió hatalmi érdekeiért, a nyugati demokráciákért, a náci Németország ellen. „Agónián” ment keresztül a baloldali értelmiség, amelyben a kulcsszerepet a kommunisták játszották az egész világon. Százmilliók számára a kérdés ez volt: „fasizmus vagy kommunizmus” - a „fasizmus vagy demokrácia” csak utólagos kérdés, a Szovjetunió és a kommunista pártok (egyébként megérdemelt) veresége *után*. Szemben minden ellenkező híreszteléssel: a fasizmust nem a polgári demokráciák győzték le, hanem a Szovjetunió.

A kaland elkezdődött. Koestler megjárta a spanyol polgárháború poklát, amelyben a Szovjetunió és a Szovjetunió által irányított kommunista párt és a befolyásuk alá vont baloldali szocialisták gyászos szerepet játszottak, akik a frontvonal mögött a rivális baloldal kikészítésére, kinyírására, bebörtönzésére és kivégzésére fordították legfőbb energiáikat - amikor éppen nem az autentikus szocialista kísérleteket zúzták szét, amelyeket *csak* az anarchisták és az anarchoszindikalisták kezdeményeztek a proletár és paraszti többség egyértelmű támogatásával. Ez a támogatás nem érdekelte Sztálint, hanem csak a hatalmi-katonai diplomácia, amelynek az egyik eredménye Franco győzelme volt. Ez olyan történet, amelyről érdekes módon Magyarországon még mindig a hivatalos kommunista variánsok grasszálnak. Sztálin ítélte halálra a spanyol köztársaságot: ez Magyarországon még mindig nem közismert valamilyen rejtelmes okból.

Orwell az egyetlen, akinek a műve, a *Hódolat Katalóniának*, nálunk valamelyest mégiscsak ismert. A baloldali értelmiségnek számos rendkívül fontos figurája látta meg, hogy mi történik a kommunista mozgalmon belül, hogy milyen árusításokra kényszeríti a Kommunista Internacionálét Sztálin és a Kreml, hogy az utolsó fügefalevelek is hogyan esnek le a kommunista mozgalomról, hogyan válik a Komintern diplomáciája a legszűkebben értelmezett orosz hatalmi érdekeknek az álcájává. Ezek a dolgok a spanyol polgárháborúban véglegesen világossá válnak,

kivéve a magukat önként megvakító fanatikus kommunistákat. Az egész világ számára nyilvánvalóvá válnak - rajtuk kívül.

Elindul a hosszú folyamat a kommunistákkal szimpatizáló radikális baloldali értelmiségiek körében, amely elvezet a legkülönfélébb pártütésekhez, eretnekségekhez és ezeknek a szörnyű sztálini megtorlásához és a bünhődéshez. Ez tragikus és nagy történet, amelynek heroikus és tragikus dimenziói vannak, amelyet én továbbra sem tudok úgy nézni, mint amin nevetni kell. Én nem gondolom azt, hogy a skolasztika vitái és az eretnekségek akár a kora újkorban neveltséges dolgok voltak, és ugyanazt nem vagyok képes gondolni a huszadik századnak ugyanazekről a hasonló érzelmi intenzitású problémáiról sem.

Koestler volt az, aki megmutatta *Sötétség délben* című könyvében, hogy min megy keresztül egy internacionalista bolsevik, aki részt vett a forradalmakban, és akinek végül is az a szerep jut - ez nagyon hangsúlyos - *Delft látképe* (Vermeer festménye) előtt, hogy meggyőzze az illegalitásban hihetetlenül nehéz körülmények között harcoló nyugati kommunistákat, hogy támogassák a Szovjetunió és a Szovjetunió Kommunista Pártjának az átlásait. A konkrét ügy, amelyről alig rejtjelezve ír ebben a könyvben: a Szállítómunkások NemzeiKÖzi Szakszervezete bojkottálni kívánta az abesszíniai háború miatt az olasz kikötőket és az Olaszországba irányuló exportot, mivel a Szovjetunió gazdasági és hosszú távú stratégiai érdekei úgy kívánták, hogy az Olaszországba irányuló szállítások folytatódjanak. Ezt kívánta a Szovjetunió érdeke Spanyolországban, mert nem kívánta, hogy Spanyolországban szocialista köztársaság jöjjön létre. A Szovjetunió által ellenőrzött pártok korlátozott polgári demokráciát, a Szovjetunióknak engedelmes, de egyébként tőkés demokráciát kívántak. Spontánul viszont a spanyol harcok arrafelé sodródtak, hogy anarchoszocialista variáns jöjjön létre. Ez a Szovjetuniót konfliktusba keverte volna a nyugati hatalmakkal, amelyről úgy döntött a politbüro, az SZK(b)P főső vezetése, hogy nem engedheti meg magának. A Szovjetunió nem kívánt új frontokat nyitni, nem kívánt Angliával ujjat húzni, ugyanakkor azonban óvatos politikát követett Németországgal és Olaszországgal szemben, amelyeket az első világháború utáni *status gwo*-ellenes stratégiai jelenségnek tekintett, joggal. Ezért támogatta a Szovjetunió a *Reichswehr*t, ezért ellenezte a versailles-i-trianoni békerendszert, ez volt Tuhacsevszkij marsall katonapolitikájának lényege is. A Szovjetunió nem kívánt ujjat húzni sem az antant nagyhatalmakkal, sem a potenciális szövetségeseikkel, amelyek a világ újrafelosztásában, újrendezésében szövetségesei lehettek volna, a rapallói szerződéstől kezdve... Ezért kellett a szállítómunkásoknak a nyugati kommunisták által irányított szakszervezetét lebeszélni arról, hogy bojkottálják a fasisztákat. Ez nem egészen sikerült. Nagyon érdekes, hogy Rubasov figuráját teszi oda Koestler, mint akinek meggyőződése ellenére el kell magyaráznia ezeknek a derék hősies kommunista proliknak a kikötőkben, hogy igenis szállítsanak a fasisztáknak, mert

ezt követeli „a Történelem”, és azt, aki nem engedelmeskedik, azt ki kell zárni a pártból, s ez meg is történik. Ugyanez megismétlődött a Molotov-Ribbentrop-paktum alkalmával, amikor is szintén kizárták a pártból azokat az embereket - Magyarországon is -, akik elégedetlenségüket fejezték ki.

Tudnivaló, hogy a Francia Kommunista Párt 1939-40-ben pacifista politikát folytatott, mondván, hogy ez imperialista háború, amelyben nincs erkölcsi különbség Anglia és a náci Németország között. Majd 1941-ben, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, egyik napról a másikra megváltoztatta az álláspontját, és csakugyan hősiesen vezette az ellenállást. Itt van Rubasov, a forradalmi bolsevik, a nagy generáció tagja, Buharin vonásaival rendelkező figura, s neki kell ezt megcsinálni, mint annak idején Kari Radeknek. Ezek után visszamegy a Szovjetunióba, börtönbe kerül úgy, hogy már bűnrészes Sztálin árulásaiban. Ez rendkívül jelentős a regényben. Nem olyan figuráról van szó, mint Hrisztian Rakovszkij, akiből kivertek egy vallomást, de nem működött együtt Sztálinokkal néhány formális nyilatkozaton kívül. Olyan politikusokról van szó - sokan voltak ilyenek -, akik előbb kapituláltak, ahogy ezt Trockij nevezni szokta, megadták magukat Sztálinnak, végrehajtották az utasításait, bár rossz lelkiismerettel és belső ellenkezéssel, majd ezek után csukták le őket, küldték koncentrációs táborba vagy a kivégzőosztag elé, ezek után kényszerítették őket vallomásokra, amelyeket ismerünk mind a történelemből, mind ebből a könyvből.

Rubasovnak a kihallgatóival folytatott hosszú beszélgetései alatt, amelyek a regénynek a teoretikus, filozófiai lényegét képezik, a következő folyamat megy végbe. Először is van egy közeledés Rubasov és a kihallgatói között. Nemcsak Rubasov törik meg, hanem a kihallgatói is belátják, hogy némely szempontból érdekes módon Rubasovnak van igaza. Mi az, amiben végül is megegyeznek? Ez egy rendkívül érdekes elv, a hegeli elv - a *Versöhnung mit der Wirklichkeit* -, a kiengesztelődés a valósággal. Egyrészt van a szocialista-kommunista doktrína, másrészt van az az ismeretlen, de lenyűgöző realitás, hogy milyen irányba fejlődik a Szovjetunió, amely pusztá léténél fogva ellentétben áll a kommunisták által elutasított és gyűlölt világgal, és amely védelemre érdemes, még akkor is, ha semmi köze a szocializmushoz. Nem a kommunista világmozgalom a realitás, amely lelkes emberek mozgalma bizonyos eszmei és politikai célok érdekében, ugyanis annak a megvalósulása a jövő dolga. A kommunista mozgalom egyetlen realitása maga a Szovjetunió, ellentmondásaival, elmaradottságával, a sztálini uralom borzalmaival, a légerekkel, a koncepciók pörökkel, a tömeges kivégzésekkel, az éhínséggel, a cenzúrával, az általános elhülyüléssel együtt. Nem a jövőt kell védeni, hanem a jelent. A „jelen” az egyetlen valóság, és ezzel a valósággal kell kiengesztelődni, nem azért, mert az ország szép vagy jó vagy helyes, még az sem biztos, hogy szocialista jellegű, de amennyiben ezt a valóságot nem védjük, annyiban a kapitalista restauráció, ráadásul a nácik vezetésével, megvalósul. Ez

amelyre Marx mint utópiaellenes, historista ideológus soha nem volt hajlandó, hogy kezdjék el megrajzolni a jövő társadalmának képét. A jövő társadalmának képe hiányzik Marx életművéből, és nem véletlenül.

Mert Marx a kapitalizmus kritikai elméletét alkotta meg, historista elméletet, amely nem az emberi lényegről szól, és nem a politika és a gazdaság természetéről általában, hanem a kapitalizmus természetéről és a kapitalizmusban lejátszódó átalakulásokról. Ez a modern társadalom, és nem általában a társadalom elmélete. Szigorúan historista elmélet. Márpedig historista elmélet nem építhet fel kantiánus módon filozófiai utópiákat. Ugyanakkor azonban Kari Kautsky sem volt utópista a szónak ebben az idealisztikus értelmében: olvassuk csak el Kari Kautskynak az *Út a hatalomhoz (Der Weg zur Macht)* című munkáját, ez befolyásolta Lenint. Magyarországon több ezer példány fogyott el az eredetiből, és magyarra is lefordították. Kautsky szerint a szocializmusnak végre válaszolnia kell arra a kérdésre, hogy milyen lesz a jövő társadalma, és ezt mire alapozza.

A válasza: technológiai determinizmus. Azt mondja, amennyiben a szocializmus fölszabadítja a termelőerőket, a technika fejlődése erőteljes lesz, s ebből a társadalmi átalakulás által fölszabadított technikai fejlődésből fognak adódni a jövő társadalmának a jellemvonásai, amelyben a technikai praxis és a tudományos belátás (ennek révén persze a munkaidő radikális lerövidítésére módot nyújtó bőség és tartalmas, sok szabadidő) lesz az a két dolog, amely a jövő emberét meg fogja határozni. Ezért a szocialista mozgalom legfontosabb dolga a társadalom tudományos megtervezése, ami technikai feladat - mondja Kautsky. Villamosítás, infrastruktúra-fejlesztés, az ipari tevékenységben kialakuló újfajta kooperáció. Kautskynak és a szociáldemokráciának ez a vonása az, amely azután folyamatosan torzult a Szovjetunióban, majd Kínában és a szociáldemokrata marxizmus által befolyásolt más harmadik világbeli mozgalmakban. Ezek a mozgalmak valóban azt gondolták, hogy a forradalom igazi funkciója azoknak az energiáknak a felszabadítása, amelyek becsatornázandók és befektetendők a műszaki fejlődésbe, amely azután indirekt módon létrehozza az új embert, amelynek a racionalitása a magas technikai és tudományos színvonalú termelésben alakul ki. Ez az a determinizmus, amelyet látunk Rubasovnál, és amelyről Koestlernek az volt és maradt (akkor is, amikor már helytelenítette) a meggyőződése, hogy ez a szocializmus. Ez az, ami szerinte és a régi vágású, pozitivist-leninista bolsevikok szerint (ez Trockijra is jellemző) az egyetlen alternatívája a ma is főnálló tőkés társadalomnak - és ez éppen determinizmusánál fogva, amely kiküszöböl mindenfajta erkölcsi dilemmát, tehát a bolsevizmussal már szakított Koestler szerint, immoralitásánál fogva elvetendő. Ez benne az érdekes - és ez a bolsevik mozgalomra nagyjából igaz is. Kérdés azonban, hogy az államkapitalista technokratikus determinizmusnak, fatalizmusnak, technicizmusnak, produktivizmusnak és szcientizmusnak az elvetése releváns-e a szocializmus eszméjének a megítélésére. Mond-e

számunkra valamit a *marxizmusról!* Azt hiszem, hogy semmit nem mond. Koestler evvel nem is foglalkozik. De nem foglalkozott vele Sztálin sem. Ilyen értelemben Koestler a sztálinizmus ellenfele volt, még hozzá rendkívül mély, szubtilis ellenfele. Nagyon jól értette a sztálinizmust. Az az érdekes, hogy neki igaza van Buharinnal szemben is. Nem tudom - ez műveletlenség, ki lehetne deríteni -, hogy Koestler olvasta-e valaha Buharint, *A filozófia ABC-jét* meg a *Történelmi materializmust*. Ezek szerepeltek a korai kommunista mozgalom szemináriumi irodalmában, úgy hogy nem lehetetlen, hogy olvasta őket. Buharin a legelvetemültebb technicista és pozitivistá volt a marxizmus történetében, és *nóta bene* nem különbözött - ha úgy tetszik - Koestlertől a technika és a tudomány iránti bizonyos mértékű dilettáns, de lelkes és tájékozott érdeklődésében, ő maga is már valóban a Kautsky utáni nemzedékhez tartozó pozitivistá-marxista volt.

Nagyon érdekes, hogy a regényben ennek a pozitivismusnak az önlegyőzése történik meg. Rubasovval ezt érteti meg Gletkin, a kihallgatója. Rubasov ideológiailag nem különbözik olyan nagyon ellenfelétől, Sztálintól. *Nóta bene* ez a Buharin-pörben is nyomon követhető, bár Buharin nem azt mondta a pörben, amit akart, de nem is egészen azt mondta, amit Visinszkij akart, úgyhogy némi hermeneutikai elemzéssel ki lehet venni azt, hogy mit is mondott és akart. Pláne, hogy már rendelkezésre állnak másodlagos források, pl. Buharin özvegyének vallomása. Kétség kívül ideológiailag ők nem álltak egymástól messze, sok tekintetben Buharin ihletője volt mind Leninnek, mind Sztálinnak. Ami fontos: hogyan tűnt el a bolsevik mozgalomból a marxizmus kritikai elmélete, a historizmus, hogyan ment végbe mind a szociáldemokráciában, mind a bolsevizmusban a visszatérés Hegeltől a XIX. század végi újkantiánusokon és empiristákon keresztül a pozitivismusnak ehhez a radikális formájához, úgy, hogy közben Kant is elfelejtődik. Ennek a pozitivismusnak a *Sötétség délben* nagyon kiváló bírálata - és egy bizony, egykor világtörténelmi jelentőségű embertípusnak a halhatatlan portréja is. Annak az embertípusnak a képe ez, amely a társadalom automatizmusai nem meglelkesített és nem megszemélyesíthető erőinek és a megszemélyesíthető és átlelkesíthető történelmi erőknél a különbségét nem hajlandó megejteni - ez az a filozófiai trükk, amely lehetővé tette a bolsevizmust olyan emberek számára, akik szubsztílisán és mélyen tudtak gondolkodni. Márpedig ez utóbbi semlegesíti Rubasov-Buharin történetfilozófiai problémáit, és vonja ki belőlük a szabadság (azaz a morál) dimenzióit, amelyek Például Lukácsnál azért sokáig megmaradtak. A bolsevizmus abban különbözik más politikai mozgalmaktól, hogy néhány filozófiai ponton áll vagy bukik. A modernségnek különben is az egyik jellemzője az erőteljes teoretikusság. Ez nem magától van. Ezért nem adok én sokat a pusztá elmaradottságból mindent megmagyarázni akaró Wittfogelből elinduló elméletekre a kommunizmus magyarázatában. Kétségkívül ez is számít, de nem pusztán erről van szó. Azt hiszem, hogy a *Sötétség délben* nagyon jó bírálata és egyben

portréja a kommunista mozgalomnak egy olyan ember tollából, aki átment ugyanezek a gondolati folyamatokon, és a mű megírásának pillanatában még nem szabad tőlük, csak a politikai következményeitől. Ez adja az akkori, az 1939-40-es Koestler sajátos emberi mélységét és szubtilitását, hogy olyan ember, aki továbbra is a progresszió, a technika, a tudomány, az újdonság megszállottja, és aki ugyanakkor már látja ennek a világnézetnek a döntő csapdáját. Nagy könyv ez, mert ott fölületes, ahol fölületesnek kell lennie, és ott mély, ahol mélynek kell lennie.